

KPMG AS v/styret
Postboks 7000 Majorstua
0306 OSLO

VÅR REFERANSE
18/9600

DERES REFERANSE

DATO
29.08.2019

Merknader etter selskapstilsyn

1. INNLEDNING

Finanstilsynet viser til stedlig tilsyn hos KPMG AS (revisjonsselskapet) i perioden 17. oktober - 2. november 2018. Kontrollen av ett av de oppdragene Finanstilsynet hadde valgt ut kunne først avsluttes 14. desember 2018.

Det stedlige tilsynet inngår i Finanstilsynets tilsynsarbeid med selskaper som reviderer foretak av allmenn interesse. Finanstilsynet skal blant annet gjennomføre kvalitetskontroll med slike revisjonsselskaper minst hvert tredje år, jf. revisorloven § 5b-2 første ledd, annet punktum. Formålet med tilsynet er å kontrollere oppfyllelsen av lovkrav som gjelder for revisjonsvirksomheten og for revisjonsutførelsen, samt å identifisere og påpeke eventuelle svakheter knyttet til revisjonsselskapets gjennomføring av revisjonsoppdrag.

At det foreligger hensiktsmessige retningslinjer og rutiner er sentralt for å sikre overholdelse av revisorlovgivningen, herunder god revisjonsskikk. Finanstilsynet har gjennomgått utvalgte retningslinjer og rutiner i revisjonsselskapet. Test av etterlevelsen av disse på ett eller flere områder er kontrollert i til sammen 36 oppdrag. Dette gjaldt blant annet aksept- og fortsettelsesvurderinger og revisors uavhengighet ved levering av tilleggstjenester. Tilsynet ble gjennomført som et felles tilsyn med amerikanske tilsynsmyndigheter (PCAOB). Utvalgte deler av revisjonsselskapets kvalitetskontrollsystem ble også vurdert av PCAOB.

Revisjonsselskapets egne kvalitetskontroller innebærer at revisjonsselskapet selv avdekker svakheter i revisjonsutførelsen og kan følge opp disse for å unngå at de videreføres i virksomheten. Som en del av tilsynet gjennomgikk Finanstilsynet åtte av de revisjonsoppdragene som hadde vært gjenstand for slik intern kvalitetskontroll, for å vurdere om kontrollen var effektiv og at funn som ble gjort i kvalitetskontrollen er fulgt opp på en hensiktsmessig måte.

Finanstilsynet valgte ut to revisjonsoppdrag for en bredere vurdering av revisjonsutførelsen på utvalgte områder. Begge oppdragene gjelder revisjon av foretak av allmenn interesse med datterselskap. PCAOB gjennomgikk tre oppdrag for å kontrollere etterlevelsen av amerikanske revisjonsstandarder.

Revisor har en sentral rolle i bekjempelsen av økonomisk kriminalitet, herunder hvitvasking og terrorfinansiering. Det er derfor viktig at revisjonsselskapet og dets oppdragsansvarlige revisorer

FINANSTILSYNET

Revierstredet 3
Postboks 1187 Sentrum
0107 Oslo

Telefon 22 93 98 00
Telefaks 22 63 02 26

post@finansstilsynet.no
www.finanstilsynet.no

Saksbehandler

Marit Onsøyen Bjercke
Dir. tlf 22 93 97 20

ivaretar sine plikter etter hvitvaskingslovgivningen, herunder plikten til å foreta vurderinger av risikoen for at den reviderte er involvert i hvitvasking eller terrorfinansiering. Utvalgte deler av revisjonsselskapets antihvitvaskingsarbeid ble gjennomgått.

2. SELSKAPETS ORGANISERING, RETNINGSLINJER OG RUTINER

I henhold til revisorloven § 5b-1 skal revisjonsselskap etablere systemer for intern kvalitetskontroll. Finanstilsynet legger til grunn at kvalitetskontrollsystemer som er i samsvar med ISQC 1, langt på vei tilfredsstillende dette lovkravet. Kvalitetskontrollsystemet består av retningslinjer som er egnet til å sikre etterlevelsen av lovfaste plikter, jf. ISQC 1 punkt 3 og punkt 16. Revisjonsselskapets overvåking er et sentralt element i kvalitetskontrollsystemet, jf. ISQC 1 punkt 16, bokstav f).

2.1 Retningslinjene for aksept- og fortsettelsesvurderinger

Tidspunkt og dokumentasjon av fortsettelsesvurderinger

Oppdragsansvarlig revisors vurdering av om et oppdrag skal videreføres, må skje på et tidspunkt som gjør det mulig å frasi seg oppdraget, uten å sette seg selv eller revisjonsselskapet i en situasjon som skaper et uakseptabelt press for å fortsette oppdraget. Retningslinjene og rutinene må derfor være utformet slik at de støtter opp under en tidsriktig fortsettelsesvurdering.

Finanstilsynets kontroll avdekket:

- tilfeller hvor fortsettelsesvurderingene var foretatt svært sent
- ulik praksis for oppbevaring av dokumentasjon som viser grunnlaget for revisors aksept og fortsettelsesvurderinger, for eksempel kommunikasjon med tidligere revisor
- mangelfull dokumentasjon av revisors oppfølging av nummererte brev til den revidertes styre.

Et hensiktsmessig tiltak for å sikre tidsriktige fortsettelsesvurderinger og fullstendig dokumentasjon av disse, er at revisjonsselskapet angir konkrete frister for når fortsettelsesvurderingene skal være gjort og beskriver nærmere hvordan vurderingen skal dokumenteres, slik at den lar seg etterprøve. Revisjonsselskapets retningslinjer og rutiner inneholder ingen frist for når fortsettelsesvurderingen skal være ferdigstilt.

Finanstilsynet forutsetter at revisjonsselskapet fastsetter klarere retningslinjer med frister for når fortsettelsesvurderinger skal være utført.

Overvåking av gjentatte presiseringer og/eller forbehold i revisjonsberetningen

Etter Finanstilsynets forrige periodiske kontroll i 2015 opplyste revisjonsselskapet at det var igangsatt en systematisk kartlegging og oppfølging av oppdrag der det er gjentatte presiseringer og/eller forbehold i revisjonsberetningene, og at dette arbeidet ville bli videreført og styrket.

Finanstilsynet forutsetter at revisjonsselskapet i sin overvåking fanger opp oppdrag der det er gjentatte presiseringer og forbehold i revisjonsberetningene. Dette er viktig for å sikre at slike oppdrag følges opp i samsvar med kravene i revisorloven.

2.2 Mangelfulle vurderinger ved overtakelse av revisjonsportefølje

Høsten 2017 overtok revisjonsselskapet store deler av klientporteføljen fra to andre revisjonsselskaper. De overtatte porteføljene utgjorde til sammen omtrent 1600 oppdrag. Skifte av revisor ble meldt til Brønnøysundregistrene.

Revisjonsselskapet kontrollerte til sammen 45 av oppdragene for å danne seg et bilde av kvaliteten i de to porteføljene, henholdsvis 25 og 20 oppdrag. Resultatet av gjennomgangen ble oppsummert i to rapporter som dannet det forretningsmessige grunnlaget for revisjonsselskapets beslutning om å overta de to porteføljene.

Aksept av revisjonsoppdrag – revisorloven

Finanstilsynet reiste spørsmål om hvilke øvrige vurderinger som var gjort i forbindelse med overtakelsen av porteføljene, herunder forholdet til revisorlovens bestemmelser om akseptvurderinger, revisjonsselskapets egne retningslinjer og rutiner for akseptvurdering, om tiltakene for å sikre uavhengighet var vurdert som tilstrekkelige, om porteføljene inneholdt revisjonskunder som selskapet normalt ikke ville ha påtatt seg, hvordan utpeking av oppdragsansvarlig revisor var tenkt gjennomført for hvert av de overtatte oppdragene, herunder betydningen av at oppdrag ble videreført med oppdragsansvarlige revisorer som tidligere var tilknyttet de revisjonsselskapene porteføljene ble overtatt fra m.m. Revisjonsselskapet har i ettertid redegjort for hvilke vurderinger som ble gjort, ut over det som fremkommer i de rapportene som er fremlagt. Fravær av dokumenterte vurderinger gjør at Finanstilsynet ikke kan konkludere med at samtlige av disse vurderingene faktisk var gjort på overtakelsestidspunktet.

Revisjonsselskapet har gitt uttrykk for at det ikke var praktisk mulig å foreta en vurdering av hvert enkelt oppdrag i samsvar med revisorloven § 5-2 annet ledd, jf. ISA 220 punkt 12 og 13, og selskapets egne retningslinjer og rutiner. Finanstilsynet fremhever at det ikke er unntak fra reglene om akseptvurdering selv om revisjonsoppdrag overtas samlet i porteføljer, med mindre situasjonen er slik at unntaket i revisorloven § 7-3 om overføring av porteføljer ved sammenslutning og omorganisering kan anvendes.

I tilfeller hvor revisjonsselskapet ved overtakelse av en portefølje ikke etterlever lovkravene, må det forventes at revisjonsselskapet iverksetter særlige tiltak som sikrer at lovfastsatte plikter knyttet til hvert enkelt oppdrag blir oppfylt så raskt som mulig etter overtakelsen. Finanstilsynet legger til grunn at slike tiltak ikke ble iverksatt.

Finanstilsynet mener fravær av en nærmere vurdering av sentrale spørsmål ved overtakelse av slike porteføljer eller manglende dokumentasjon av disse før overtakelse, er kritikkverdig. Det kritikkverdige forholdet forsterkes ved at revisjonsselskapet heller ikke raskt sikret at oppdragene ble fulgt opp.

Etablering av kundeforhold – hvitvaskingsloven

Overtakelsen av de to porteføljene innebar også at det ble etablert nye kundeforhold. Enkelte plikter etter hvitvaskingsloven skal være oppfylt før kundeforholdet etableres.

Revisjonsselskapet har ikke fremlagt dokumentasjon som viser at revisjonsselskapet har vurdert pliktene etter hvitvaskingsregelverket før overtakelse av porteføljene, jf. tidligere hvitvaskingslov §

9 første ledd og § 6 nr. 1 (gjeldende hvitvaskingslov § 11 første ledd, og § 10 første ledd, bokstav a). Finanstilsynet har blant annet merket seg at porteføljene inneholdt revisjonskunder som revisjonsselskapet har opplyst at det normalt ikke påtar seg.

Hvis revisjonsselskapet mener at det ikke er praktisk mulig å etterleve lovkrav ved etablering av kundeforholdet, må revisjonsselskapet påse at det snarest mulig gjennomføres risikobasert kundekontroll etter de hvitvaskingsrutinene som er etablert i revisjonsselskapet. Dette gjelder alle de overtatte oppdragene uavhengig av om de ble videreført med samme oppdragsansvarlig revisor og eventuelt medarbeidere.

Finanstilsynet mener fravær av en nærmere vurdering av sentrale spørsmål etter hvitvaskingsregelverket ved overtakelse av porteføljene, og at dette heller ikke raskt ble fulgt opp i ettertid, er et klart brudd på hvitvaskingsloven.

2.3 Uavhengighet

Revisorloven kapittel 4 og revisorforskriften kapittel 4 har bestemmelser som skal sikre at revisor ikke har et forhold til revisjonsklienten som gjør at det kan reises tvil om revisors uavhengighet. Revisjonsselskapet har retningslinjer og rutiner som bidrar til å sikre etterlevelsen av uavhengighetsreglene. Til tross for dette, avdekker revisjonsselskapet flere tilfeller der avvik må håndteres.

Finanstilsynet ber om at revisjonsselskapet vurderer hva som er årsaken til manglende etterlevelse av retningslinjene og rutinene og ut fra det vurderer hvilke ytterligere tiltak som skal iverksettes for å redusere risikoen for brudd på uavhengighetsreglene.

2.4 Oppdragskontroll

Det følger av god revisjonsskikk at det skal være oppdragskontroll for nærmere angitte oppdrag, jf. ISA 220 punkt 19. Revisjonsselskapet skal ha retningslinjer og rutiner som gir en hensiktsmessig støtte til oppdragskontrollør etter revisorloven § 5b-1, jf. ISQC 1 særlig punkt 37 bokstav c), og plikten til å sikre at det er tilstrekkelige ressurser til å gjennomføre revisjonsoppdrag i samsvar med revisorloven, jf. ISQC 1 punkt 31.

Som det fremgår av kapittel 3, har ikke oppdragskontrollen fanget opp de bruddene på god revisjonsskikk som det stedlige tilsynet avdekket.

Revisjonsselskapet har gitt uttrykk for at arbeidsbyrden for oppdragskontrollører vil gjennomgå og at opplæring vil forsterkes. Finanstilsynet forutsetter at revisjonsselskapet overvåker at de iverksatte tiltakene er tilstrekkelige.

2.5 Brukeradministrasjon i revisjonsverktøyet (e-audit)

Det følger av revisorloven § 5b-1, jf. ISQC 1 nr. 16 bokstav e) og ISQC 1 nr. 46 at revisjonsselskapet skal ha retningslinjer og rutiner som er utformet for å sikre oppfyllelse av lovkrav knyttet til håndtering av informasjon. Blant annet gjelder dette revisorlovens taushetspliktsbestemmelse, personopplysningsloven og verdipapirhandeloven. Sistnevnte lov

inneholder en uttrykkelig plikt til å iverksette tiltak for å redusere risikoen for at innsideinformasjon kommer i uvedkommendes besittelse eller at slik informasjon misbrukes, jf. verdipapirhandelloven § 3-4 annet ledd, første punktum.

Revisjonsselskapet benytter et revisjonsverktøy hvor klient- og revisjonsdokumentasjon lagres i separate revisjonsfiler. Revisjonsselskapet har etablert retningslinjer og rutiner som skal ivareta kravet til konfidensialitet, trygg oppbevaring, integritet, tilgjengelighet og gjenfinnbarhet av oppdragsdokumentasjon.

Enhver som er opprettet som bruker til en revisjonsfil har mulighet til å opprette nye brukere til dette området. Det er bare mulig å gi tilgang til personer som er registrert i revisjonsselskapets HR-system og oppdragsansvarlig revisor kan se hvem som har tilgang og hvem som tidligere har hatt tilgang. Det foreligger ingen retningslinjer, rutiner eller systemstøtte for gjennomføring av kontroller, som for eksempel kontroll av at det ikke har vært gitt tilgang til personer som ikke skulle ha slik tilgang.

Revisjonsselskapet har flere kunder som er foretak av allmenn interesse. Revisjonsfilene kan inneholde sensitiv informasjon, herunder taushetsbelagt informasjon, personopplysninger og informasjon som nevnt i verdipapirhandelloven § 3-2 (innsideinformasjon). Finanstilsynet har bedt revisjonsselskapet om å vurdere om retningslinjene og rutinene for tildeling og kontroll av tilgangen til revisjonsfilene er forsvarlige, herunder om kravet til tilbørlig informasjonshåndtering ivaretatt. Revisjonsselskapet mener at de foreliggende retningslinjene og rutinene er tilstrekkelige og at residualrisikoen er lav.

Muligheten til å gi tilgang til revisjonsfilene er etter Finanstilsynets syn svært vid. I kombinasjon med manglende retningslinjer, rutiner og systemstøtte for kontrollen med tilgang til revisjonsfilene, mener Finanstilsynet at revisjonsselskapet ikke håndterer risikoen på en tilfredsstillende måte.

Revisjonsselskapet har opplyst at det globalt pågår en prosess for å erstatte gjeldende revisjonsverktøy, og at det nye systemet vil medføre ytterligere styrking av informasjonssikkerhet, konfidensialitet og tilgangsstyring. Finanstilsynet fremhever at det uansett er revisjonsselskapets eget ansvar å sørge for at systemet for tilgang til revisjonsfilene og kontroll av dette samlet sett gir et forsvarlig risikobilde. At revisjonsverktøyet utvikles av et selskap i samme nettverk, som også foretar relevante risikovurderinger, fritar ikke revisjonsselskapet fra eget ansvar. Finanstilsynet vil vurdere denne risikoen på nytt når det nyutviklede revisjonsverktøyet er tatt i bruk.

I påvente at nytt revisjonsverktøy ber Finanstilsynet om at revisjonsselskapet gjør en fornyet vurdering av tiltak som kan kompensere for den manglende systemstøtten. Finanstilsynet viser i denne forbindelse til dokumentet "Information Protection Statement" utgitt av KPMG International som også krever at revisjonsselskapet gjennomfører periodiske kontroller av brukerrettigheter. Finanstilsynet ber om å bli orientert om revisjonsselskapets vurdering og de tiltak som iverksettes.

2.6 Annen risiko knyttet til IKT-virksomheten

Avtaler om utkontraktering

Det forelå skriftlig avtale mellom revisjonsselskapet og et selskap i det internasjonale nettverket som leverandør av de IKT-systemene som benyttes i revisjonsselskapets nettverk. Avtalen

innebærer blant annet at nettverksselskapet skal ivareta drift og utvikling av systemer for det internasjonale nettverket og nettverket skal også påse at sikkerheten i systemene er ivaretatt. Ved å benytte disse systemene, har revisjonsselskapet utkontraktert deler av sin IKT virksomhet. Dette gjelder selv om leverandøren inngår i samme globalt nettverk som revisjonsselskapet.

Revisorloven § 5b-1, jf. ISQC 1 nr. 16 bokstav e) og ISQC 1 nr. 46, stiller krav som skal sikre en forsvarlig håndtering av IKT-risikoen. Etter finanstilsynsloven § 3 skal Finanstilsynet føre tilsyn med at virksomheten drives forsvarlig. Finanstilsynsloven § 4c regulerer utkontraktert virksomhet. Revisjonsselskaper er unntatt fra plikten til å melde fra til Finanstilsynet om utkontraktering, men myndigheten for Finanstilsynet til å gripe inn gjelder. Dette kan skje dersom Finanstilsynet finner at utkontraktering skjer i et omfang eller på en måte som ikke kan anses som forsvarlig, vanskeliggjør tilsynet med den utkontrakterte virksomhet eller med foretakets samlede virksomhet, eller dersom utkontrakteringen er i strid med bestemmelser gitt i eller i medhold av lov.

For at revisjonsselskapets utkontraktering skal være forsvarlig, må det blant annet foreligge en skriftlig avtale. Avtalen må ha klausuler som sikrer revisjonsselskapet styring, innsyn og kontroll over tjenester og arbeidet som skal leveres av avtaleparten. Det skal også fremkomme av avtalen at Finanstilsynet kan føre tilsyn med utkontraktert virksomhet.

Revisjonsselskapet har inngått skriftlige avtaler om utkontraktering. Avtaleverket gir Finanstilsynet rett til å føre tilsyn med den virksomheten revisjonsselskapet hadde utkontraktert. Avtaleverket inneholder ikke klausuler som uttrykkelig gir revisjonsselskapet selv en rett til styring, innsyn og kontroll. I tilsvaret har revisjonsselskapet beskrevet forhold som skal vise at revisjonsselskapet i praksis har nødvendig styring, innsyn og kontroll over utkontraktert IKT-virksomhet. Finanstilsynet har ikke vurdert riktigheten av dette, men fastholder at retten til styring, innsyn og kontroll skal fremkomme av det formelle grunnlaget mellom partene. Dette er nødvendig for at avtalen skal anses for å danne et forsvarlig rettslig grunnlag for utkontrakteringen.

Revisjonsselskapet har i tilsvaret også gitt uttrykk for at det må skilles mellom styring, innsyn og kontroll på den ene siden og sikkerheten i systemene på den andre siden. Revisjonsselskapet konstaterer i denne sammenheng at *"KPMG Norge har sikret førstnevnte, mens det er KPMG International som har ansvar for sikkerheten i systemene og at dette håndteres ved sertifiseringer."*

For Finanstilsynet er det uklart hva revisjonsselskapet har ment med dette. Uttalelsen gjør at Finanstilsynet finner det nødvendig å presisere at det bare er *oppgaver* som kan utkontrakteres. Revisjonsselskapet har alltid fullt ut *ansvar* for utkontraktert virksomhet.

Finanstilsynet har ingen merknader til at revisjonsselskapet har utkontraktert deler av sin IKT-virksomhet til KPMG International. Det avgjørende er om revisjonsselskapet har tilstrekkelig styring, innsyn og kontroll, både formelt og reelt.

Risiko for digital kriminalitet og testing av digital forsvarsevne

Dagens risikobilde tilsier at revisjonsselskaper må ha oppmerksomhet rettet mot risikoen for digital kriminalitet, herunder angrep rettet mot selskapets systemer. Revisjonsselskapet opplyser i tilsvaret at de har stor fokus på denne risikoen.

Revisjonsselskapet har utkontraktert sin testing av forsvarskapasitet til et KPMG-selskap i utlandet. Utkontrakteringsavtalen utgjøres av et standardskjema som er signert av partene og som angir dato for testing og størrelsen av vederlaget. Skjemaet viser hva som skal testes, at testen skal baseres på til "KPMG Security Testing Methodology" og hva som skal rapporteres til revisjonsselskapet. Avtalen utfylles av de standardvilkårene som gjelder generelt for avtaler mellom selskap i KPMG-nettverket.

I tilsvaret gir revisjonsselskapet uttrykk for at det er foretatt en forsvarlighetsvurdering av testingen og den aktuelle tjenesteleverandøren. Som grunnlag for denne vurderingen har revisjonsselskapet vist til ovennevnte avtale. Det er også lagt frem en presentasjon fra leverandøren som beskriver hvordan sikkerhetstesting foregår, metodikk og verktøy. I tillegg har revisjonsselskapet mer generelt vist til testing og risikovurderinger som gjøres ved implementering av systemer som leveres av KPMG International.

Etter Finanstilsynet syn viser ikke fremlagt dokumentasjon, at revisjonsselskapet faktisk har gjort en egen vurdering av digital forsvarsevne i de systemene revisjonsselskapet benytter. For at revisjonsselskapets ansvar for sikkerhet i de egne systemer som benyttes skal være forsvarlig ivaretatt, må revisjonsselskapet ha utarbeidet retningslinjer eller en annen beskrivelse av hvordan risiko som oppstår under testing skal håndteres, herunder hvilke tiltak revisjonsselskapet skal iverksette for å sikre revisjonsselskapets styring og kontroll av denne risikoen. Retningslinjene eller beskrivelsen må angi hvilke krav som skal stilles ved utkontraktering, både til leverandører og tester. Det må også angis hvilke forhold som må reguleres i avtalen for å sikre at revisjonsselskapet har tilstrekkelig styring, innsyn og kontroll med oppgavene som utkontrakteres.

Finanstilsynet ber revisjonsselskapet om å oversende de retningslinjer eller beskrivelser som utarbeides, og som revisjonsselskapet vil legge til grunn ved fremtidig testing av digital forsvarsevne.

3. KONTROLL AV REVISJONSOPPDRAG

Oppfølging av tidligere henvendelse vedrørende revisjon av en bank

Finanstilsynet har tidligere reist spørsmål knyttet til et revisjonsoppdrag for en bank. I brevet ba Finanstilsynet om at revisjonsselskapet vurderte konkret angitte forhold ved revisjonen, og at vurderingen ble dokumentert. Under tilsynet gjennomgikk Finanstilsynet revisjonsselskapets vurdering, som viste at revisjonsselskapet hadde identifisert flere svakheter og mangler, og at det var gjennomført tiltak som revisjonsselskapet mener er egnet for å unngå lignende tilfeller.

Finanstilsynet har for øvrig merket seg at revisjonsselskapet har iverksatt tiltak for å styrke revisjonen av foretak underlagt særlovgivning og at det planlegges ytterligere tiltak for å bedre revisjonskvaliteten.

Kontroll av andre oppdrag

Finanstilsynet valgte ut to revisjonsoppdrag for vurdering av revisjonsutførelsen på utvalgte områder. Begge oppdragene gjelder revisjon av foretak av allmenn interesse som har datterselskap. Revisjonsselskapet er konsernrevisor i begge oppdragene.

Finanstilsynet mener at revisjonen av det ene konsernet, som er et bankkonsern, er mangelfull, se punkt 3.1. Også PCAOB gjennomgikk enkeltoppdrag og avdekket svakheter i revisjonen av et foretak av allmenn interesse, se punkt 3.2.

3.1 Revisjon av sparebank med datterselskap

3.1.1 Revisjonsbevis for utlån

Revisjonsoppdraget gjelder en bank. Finanstilsynets kontroll av revisjonen var særlig rettet mot revisjon av balanseposten "utlån og fordringer for kunder". Revisjonen av denne balanseposten inkluderer revisjonen av individuelle og gruppevise nedskrivninger som er beskrevet av revisor i revisjonsberetningen som et sentralt forhold ved revisjonen av banken.

Revisor hadde lagt til grunn at risikoen for feil i regnskaper var moderat. I tilsvaret er det vist til følgende forhold, som dannet grunnlag for planleggingen av revisjonen:

- Stabil drift i banken (vekst, inntjening, lavt mislighold, lav tapskostnad)
- Tilstrekkelige gruppevise nedskrivninger historisk
- Stigende markedsforhold/konjunkturer i bankens markedsområde
- Synkende arbeidsledighet i regionen
- Ingen større uvanlige transaksjoner i 2017
- Lavt antall konkurser i regionen, synkende tendens

Revisors vurderinger av overnevnte forhold og hvilken betydning disse hadde for planleggingen av revisjonen, er ikke dokumentert. I tilsvaret gir revisjonsselskapet uttrykk for at risikovurderingene kunne vært beskrevet mer detaljert i revisjonsfilen.

I tilsvaret har revisjonsselskapet også gitt uttrykk for andre vurderinger det mener det må tas hensyn til, både når det gjelder valg av revisjonstilnærming og hva som utgjør tilstrekkelige og hensiktsmessige revisjonsbevis. Som støtte for sitt syn har revisjonsselskapet vist til ISA 330 punkt 25-27.

Finanstilsynet mener at det ikke foreligger tilstrekkelige og hensiktsmessige revisjonsbevis for balanseposten "utlån og fordringer for kunder" som er en sentral regnskapspost. Det vises til punktene 3.1.1.1 og 3.1.1.2. Dette gjelder uavhengig av om de risikovurderingene som ligger til grunn for planleggingen av revisjonen, er å anse som forsvarlige.

Til revisjonsselskapets henvisning til ISA 330 bemerker Finanstilsynet at denne standarden stiller nærmere krav til hvordan revisor skal utforme og iverksette revisjonshandlinger for å håndtere anslåtte risikoer for vesentlig feilinformasjon i regnskapet. Standarden gir ikke holdepunkter for at risikovurderingshandlinger kan erstatte nødvendige revisjonshandlinger. Det er ISA 500 som beskriver hva som utgjør tilstrekkelige og hensiktsmessige revisjonsbevis ved revisjon av regnskaper. ISA 330 punktene 25-27 som revisjonsselskapet har vist til, skal sikre at revisor vurderer om det er innhentet tilstrekkelige og hensiktsmessige revisjonsbevis før revisjonen avsluttes. Dokumentasjonen viser at revisor har gjort en slik vurdering. Basert på de revisjonsbevisene som foreligger, mener Finanstilsynet at revisors konklusjon er feil.

3.1.1.1 Revisjonsbevis for utlån i bedriftsmarkedet

Revisor har vurdert at det knytter seg særskilt risiko for feil i verdsettelsen av lån til bedriftsmarkedet. Revisor har videre vurdert balanseposten "utlån og fordringer for kunder" (individuelle og gruppevise nedskrivninger) som det sentrale forholdet i revisjonen av banken. Finanstilsynets kontroll av revisjonen er særlig rettet mot revisjon av utlån, herunder individuelle og gruppevise nedskrivninger.

Test av kontroller

For utlån i bedriftsmarkedet har revisor i 2017 testet bankens kontroller ved å bygge på internrevisors testing. Finanstilsynet mener at revisor i tillegg skulle ha utført egne revisjonshandlinger for å sikre tilstrekkelig og hensiktsmessig revisjonsbevis.

Finanstilsynet viser til at internrevisor bare hadde testet lån til bedriftsmarkedet mindre enn MNOK10. Da innvilgelse av større lån ikke inngår i internrevisjonens testgrunnlag er de heller ikke testet av revisor. Det er ikke dokumentert at revisor har vurdert om testgrunnlaget er i samsvar med ISA 530 punkt 8.

I tilsvaret har revisjonsselskapet fremhevet at antall lån over MNOK 10 bare utgjør to prosent av det totale antall utlån. For Finanstilsynet er det av betydning at disse lånene beløpsmessig utgjør en vesentlig del av bankens utlån på bedriftsmarkedet.

Det følger av internrevisjonens årsrapport for 2017 at banken har jobbet systematisk med implementeringen av tidligere anbefalinger knyttet til utlån til bedriftsmarkedet og at det har vært en positiv utvikling siden forrige revisjon. Hovedkonklusjonen i internrevisors rapport er likevel at "*Prosessene og/eller de tilhørende kontrollfunksjoner har mangler og/eller svakheter i design og/eller operasjonell effektivitet.*" Revisor har ikke fulgt opp denne hovedkonklusjonen for å vurdere betydningen av disse svakhetene. For å vurdere kvaliteten av internrevisjonens arbeid, hadde revisor etterkontrollert ett engasjement som var testet av internrevisjonen. Revisor hadde ikke utført andre stikkprøver for å verifisere kontrollenes egnethet og operasjonelle effektivitet.

Finanstilsynet viser for øvrig til at den testen revisor gjorde av internrevisors arbeid, heller ikke var tilfredsstillende. Finanstilsynets gjennomgang av revisors arbeidspapirer for denne kontrollen avdekket at det eksisterte sidestilte sikkerheter i panteobjektet, slik at den faktiske størrelsen på den udekkede kreditten tilsa at lånet var innvilget i brudd med bankens rutine for delegering av fullmakter. Denne svikten og begrensningen i utvalget i internrevisjonens test var ikke fanget opp av revisor, jf. ISA 610 punkt 11, bokstav b).

Finanstilsynet mener at revisors bruk av internrevisjonens arbeid ikke gir tilstrekkelig og hensiktsmessig revisjonsbevis for test av bankens kontrollrutiner knyttet til innvilgelse av utlån til bedriftsmarkedet.

Revisjon av tapsavsetninger

I revisjonen av tapsavsetninger på utlån i bedriftsmarkedet har revisor innhentet bankens vurdering av tapsrisikoen for de største utlånene og de med høyest risikoklassifisering. Basert på denne vurderingen fra banksjefen på bedriftsmarkedet utarbeidet revisor et notat som viser hvilke lån som var gjenstand for vurdering. Notatet viser at bankens vurderinger var svært overordnede og fokuserte hovedsakelig på verdien av sikkerheten og i svært liten grad på debitors betjeningsevne.

For de individuelle tapsnedskrivningene har banken gjennomgående lagt til grunn netto engasjement med debitor, fratrukket den udiskonterte verdien av stille sikkerheter. Dette er gjort uten å ta hensyn til eventuell øvrig kontantstrøm fra debitor for betjening av lån.

Revisor har sluttet seg til bankens vurderinger, uten å selv ha utført egne revisjonshandlinger som underbygger bankens vurderinger, jf. ISA 540 punkt 12, 13 og 15. Revisor har f.eks. ikke sett på verditakster, vurdert debtors økonomi basert på offentlig tilgjengelige regnskaper m.m. Revisor har heller ikke utfordret størrelsen og tidfestingen av kontantstrømmene, herunder hvorvidt forutsetningen om at sikkerhetene kan realiseres på kort sikt er realistisk. Den manglende kontrollen av bankens vurdering innebærer at revisor heller ikke har hatt grunnlag for å vurdere ledelsens objektivitet knyttet til estimatposten tapsavsetninger, jf. ISA 540 punkt 21.

Uten at det er av betydning for manglene i revisjonen, avdekket Finanstilsynets gjennomgang av ett av de største lånene i utvalget, at lånet ikke var nedbetalt i henhold til opprinnelig avdragsplan. Dette fremgikk ikke av bankens egne tapsvurderinger.

I sitt tilsvare knyttet til revisjonen av tapsavsetningen, har KPMG gitt uttrykk for at det er svakheter i revisjonsdokumentasjonen knyttet til risikovurdering, planlegging og utføring av revisjonshandlinger, og at revisjonsdokumentasjonen heller ikke i tilstrekkelig grad synliggjorde revisors profesjonelle skeptiske holdning. Etter Finanstilsynets syn er ikke revisjonen av tapsavsetninger gjennomført i samsvar med god revisjonsskikk slik at det ikke bare er et brudd på revisorlovens bestemmelser om dokumentasjon.

Revisor kan ikke i den grad det her er gjort bygge på dokumentasjon og uttalelser fra ledelsen, jf. ISA 580 punkt 4. Selv om det er gjort enkelte andre revisjonshandlinger mener Finanstilsynet at det ikke foreligger tilstrekkelig og hensiktsmessig revisjonsbevis for individuelle nedskrivninger på bedriftsmarked, jf. revisorloven § 5-2 annet ledd, jf. ISA 500 punkt 6.

3.1.1.2 Revisjon av utlån personmarked

Revisor har vurdert at risiko for feil i verdsettelsen av lån på personmarkedet er lav. Revisor har videre vurdert balanseposten "utlån og fordringer for kunder" (individuelle og gruppevis nedskrivninger) som det sentrale forholdet i revisjonen av banken og konsernet.

Test av kontroller

Revisor har kartlagt prosessen for utlån på personmarkedet og har konkludert positivt på design og implementering av enkelte kontroller. Revisor har konkludert positivt på at ledelseskontroller, automatiske kontroller i utlånssystemet som sikrer arbeidsdeling og enkelte manuelle kontroller knyttet til depotkontroll og tap er effektive.

Revisor har ikke foretatt testing av lån som ble innvilget i 2017 i samsvar med ISA 530 verken i banken eller i boligkredittforetaket. Finanstilsynet mener revisor ikke har grunnlag for å konkludere med at utlånsprosessen har fungert som forutsatt i regnskapsåret.

Revisor har utført andre revisjonshandlinger som rentemarginanalyser og avstemminger. Dette er relevante revisjonshandlinger, men avhjelper ikke de ovennevnte manglene i revisors testing av kredittbevilgningsprosessene.

Heller ikke revisjonshandlinger utført i rollen som gransker i datterselskapet avhjelper manglende testing av utlån på personmarkedet.

Selv om det er gjort andre revisjonshandlinger, mener Finanstilsynet at det ikke foreligger tilstrekkelig og hensiktsmessig revisjonsbevis for utlån på personmarkedet og at forholdet er brudd på god revisjonsskikk, jf. revisorloven § 5-2 annet ledd, jf. ISA 500 punkt 6.

Lagring av dokumentasjon

Revisjonsselskapet mener at arbeid utført i granskerollen er understøttende revisjonsbevis. Arbeidspapirene knyttet til den utførte granskningen var lagret på et fildelingssystem utenfor revisjonsverktøyet, med unntak arbeidet med ett kvartal i 2017. Revisjonsselskapet erkjenner at det er enkelte svakheter relatert til lagring. Forholdet er brudd på revisorloven § 5-3 jf. ISA 230 punkt 14, og er også i strid med interne retningslinjer for lagring av revisjonsdokumentasjon.

Revisjonsselskapet har gitt uttrykk for at de fremover vil ha oppmerksomhet rettet mot lagring av fullstendig og relevant revisjonsdokumentasjon i revisjonsfilen.

3.1.2 Kommunikasjon med styret og revisjonsutvalget

Under tilsynet ba Finanstilsynet om dokumentasjon knyttet til kommunikasjon med styret og revisjonsutvalget. Det ble opplyst at det ikke er skrevet nummerte brev til styret, men avholdt presentasjoner både i forbindelse med planleggingen og avslutningen av revisjonen. Basert på presentasjonene mener Finanstilsynet at det er flere forhold ved revisjonen av 2017 som skulle vært tatt opp med styret gjennom nummererte brev. Dette gjelder følgende forhold:

- a. Finanstilsynet mener at revisor ikke i tilstrekkelig grad har orientert styret/revisjonsutvalget om bruk av internrevisjonens arbeid, herunder at enkelte av revisjonshandlingene utført for sentrale forhold ved revisjonen hovedsakelig bygger på internrevisjons arbeid. I sitt tilsvaer viser KPMG til at styret/revisjonsutvalget har vært klar over dette, og viser blant annet til at det fremkommer av internrevisjonsplanen at revisjonsselskapet har vært involvert i planleggingen av internrevisjonens arbeid. Presis kommunikasjon med styret/revisjonsutvalget er nødvendig for at styret/revisjonsutvalg kan danne seg et bilde av den revisjonsmessige tilnærmingen. Finanstilsynet mener at dette inkluderer en omtale av i hvilken grad revisor tester internrevisjonens arbeid. Uten dokumentasjon som viser hvordan revisor har formidlet dette, kan ikke Finanstilsynet konkludere med at plikten etter revisorloven § 5-2 annet ledd, jf. ISA 610 punkt 18 er oppfylt. Se også veiledningspunkt A23.
- b. Internrevisor har påpekt svakheter knyttet til bankens etterlevelse av hvitvaskingsregelverket og at banken ikke har utbedret svakheter påpekt i tidligere år. Også Finanstilsynet har etter tidligere stedlige tilsyn i banken avdekket brudd på plikter etter hvitvaskingsloven. Finanstilsynet mener revisor skulle ha skrevet nummerert brev om dette til bankens styre for lettere å kunne følge opp egne plikter avhengig av hvordan styret håndterer bruddene på pliktene i hvitvaskingsloven, jf. revisorloven § 5-4.
- c. Under revisjonen ble det avdekket at tre personer ikke hadde blitt fjernet som superbrukere til lånesystemet. Superbrukerne har stor handlefrihet i systemet. Revisor orienterte bankens IT-avdeling og påså at tilgangene ble slettet. Forholdet skulle i tillegg vært tatt opp med styret slik

at styret kunne vurdere eventuelle ytterligere tiltak. Finanstilsynet mener at det burde vært gjort i nummerert brev, jf. revisorloven § 5-4.

I tilsvaret har revisjonsselskapet gitt uttrykk for at det vil bli tatt hensyn til Finanstilsynets kommentarer, herunder viktigheten av å utarbeide nummererte brev. Det gis videre uttrykk for at terskelen for å sende nummerert brev vil bli senket.

3.1.3 Revisjonsberetningen

I revisjonsberetningen skal revisor opplyse om sentrale forhold ved revisjonen, hvorfor revisor anser forholdet for å være sentralt og hvordan forholdet er håndtert i revisjonen, jf. revisorloven § 5-2 annet ledd, jf. ISA 701 punkt 13.

I revisjonsberetningen for 2017 fremkommer individuelle og gruppevise nedskrivninger som sentralt forhold. Den revisjonsmessige tilnærmingen beskrives blant annet som følger:

- *Gjennomgått og testet Bankens kredittprosesser*
- *Gjennomgått et utvalg tapsvurderinger, etterkontrollert beregninger, kontrollert benyttet diskonteringsrente samt vurdert og utfordret ledelsen på forutsetninger for størrelse og tidfesting av kontantstrømmer*
- *På stikkprøvebasis kontrollert modelldata mot grunnlagsdata, gjennomgått beregninger samt vurdert og utfordret ledelsen på benyttete forutsetninger*

I tilsvaret har revisjonsselskapet vist til at en totalvurdering av revisjonsbevisene tilsier at innhentede revisjonsbevis er både tilstrekkelig og hensiktsmessig for å kunne inkludere handlingene i revisjonsberetningen.

Finanstilsynet mener det ikke det er utført revisjonshandlinger i samsvar med de siterte kulepunktene. Som det følger av punkt 3.1.1.1 og 3.1.1.2, har ikke testingen av kredittprosessene og revisjonen av tapsavsetningene skjedd i samsvar med god revisjonsskikk.

Gjennom beskrivelsen av sentrale forhold ved revisjonen og revisors håndtering av disse skapes det en berettiget forventning om at revisor har hatt en særlig oppmerksomhet og grundighet rettet mot disse områdene i planleggingen og gjennomføringen av revisjonen, og at revisjonen er gjennomført i samsvar med god revisjonsskikk. Finanstilsynet mener revisjonsberetningen gir et feilaktig bilde av omfanget av utført revisjon. Forholdet er egnet til å svekke revisors rolle som allmennhetens tillitsperson.

3.1.4 Gjennomføringen av oppdragskontroll

På bakgrunn av de feil og mangler som er avdekket, legger Finanstilsynet til grunn at oppdragskontrollen ikke har fungert slik forutsatt. Oppdragskontrolløren kan ikke ha vurdert om de revisjonshandlinger som er beskrevet i revisjonsberetningen, faktisk er gjennomført, jf. ISA 220 punkt 21 bokstav c). Finanstilsynet legger til grunn at oppdragskontrolløren skulle ha oppdaget at beskrivelsene i revisjonsberetningen er mer omfattende enn de revisjonshandlingene som er utført. Også andre feil og mangler Finanstilsynet avdekket, burde vært fanget opp i oppdragskontrollen. Mangelfull oppdragskontroll er i seg selv et brudd på revisorloven § 5-2 annet ledd, jf. ISA 220 punkt 19-22.

Revisjonsselskapet har etablert retningslinjer og rutiner som skal sikre kvalitet i oppdragskontrollen, jf. revisorloven § 5b-1 og ISQC1 punktene 35 – 38. I tilsvaret skriver revisjonsselskapet at enkelte svakheter i dokumentasjonen av gjennomføringen av revisjonen burde vært avdekket. Videre anser revisjonsselskapet at det er oppdragskontrollørens oppgave å "*påse at oppdragsdokumentasjon for sentrale forhold er av en tilfredsstillende kvalitet som grunnlag for revisjonsberetningen.*" Revisjonsselskapet opplyser at det vil fokuseres ytterligere på dette i den videre opplæring av oppdragskontrollører.

3.2 PCAOBs kontroll

I det ene oppdraget som PCAOB valgte ut for kontroll, ble det avdekket at det ikke var innhentet tilstrekkelig og hensiktsmessig revisjonsbevis. Det ble konstatert mangler ved kontrollen av rimeligheten av forutsetninger anvendt i en sentral estimatberegning. Revisjonsselskapet har opplyst at det er gjort nødvendige justeringer og andre tiltak som vil hindre en videreføring av denne mangelen i revisjonen. Finanstilsynet legger til grunn at de tiltakene som er iverksatt, innebærer at fremtidig revisjon av denne estimatposten skjer i samsvar med revisorloven § 5-2 annet ledd, jf. ISA 540.

Finanstilsynet viser til at feilen er knyttet til et område med særlig risiko. Finanstilsynet mener at oppdragskontrolløren skulle ha identifisert mangelen da han evaluerte revisjonen av den aktuelle estimatposten, jf. ISA 220 punkt 21 bokstav c). Finanstilsynet legger til grunn at en slik evaluering i det minste hadde ført til en fornyet vurdering av den aktuelle forutsetningen. At oppdragskontrollen ikke virker som forutsatt, er et brudd på revisorloven § 2-5 annet ledd, jf. ISA 220 punkt 21 bokstav c).

4 OPPSUMMERING OG KONKLUSJON

Finanstilsynets tilsyn har avdekket mangler og brudd på lovkrav som gjelder for revisjonsselskapets virksomhet, jf. punkt 2. Finanstilsynet ber revisjonsselskapet om å styrke den interne overvåkingen av etterlevelsen av selskapets retningslinjer og rutiner. ***Finanstilsynet ber om å bli orientert om revisjonsselskapets vurderinger og de tiltak som iverksettes.***

Finanstilsynets tilsyn avdekket også brudd på revisorloven, herunder brudd på god revisjonsskikk, i gjennomføringen av revisjonsoppdrag som revisjonsselskapet er ansvarlig for. Fordi revisjonen av banken er mangelfull, ***ber Finanstilsynet om at revisjonsselskapet gjennomgår sin revisjon av banker for 2018 som har internrevisjon eller kredittforetak som datterselskap eller der revisor har opplyst om sentrale forhold ved revisjonen i revisjonsberetningen.*** Gjennomgangen skal oppsummeres i en rapport som skal vise om:

- a) revisors planlagte bruk av internrevisors arbeid er presist beskrevet overfor revisjonsutvalget (eventuelt styret)
- b) revisors bruk av internrevisjonens arbeid har skjedd i samsvar med god revisjonsskikk
- c) revisors bruk av arbeid utført i granskerrollen i datterselskap som er kredittforetak, sammen med andre revisjonshandlinger, oppfyller kravet til god revisjonsskikk
- d) det er utført revisjonshandlinger som dekker beskrivelsen av sentrale forhold ved revisjonen og revisors håndtering av disse i revisjonsberetningen.

Finanstilsynet ber om at revisjonsselskapets vurderinger og tiltak knyttet til interne overvåkingen av etterlevelsen av selskapets retningslinjer og rutiner og rapporten knyttet til revisjon av banker sendes innen 15. november 2019.

Tiltak iverksatt for å sikre en bedre etterlevelse av de kravene som gjelder for revisjonsvirksomheten, vil bli fulgt opp av Finanstilsynet i det videre tilsynsarbeid.

For Finanstilsynet

Anne Merethe Bellamy
direktør for markedstilsyn

Kjersti Elvestad
Seksjonssjef

Dokumentet er godkjent elektronisk og har derfor ikke håndskrevne signaturer.

Kopi til:
Bjørn Kristiansen